

Naannoo Keenya

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barnoota boqonnaa kanaa barattee erga xumurtee booda:

- Naannoo Baha Afrikaa keessatti gosootaa fi faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa, akkasumas haallan biqiltootaa fi bineensota kanneen irratti dhiibbaa uuman addaan ni baafatta.
- Sababootaa fi dhiibbaa dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahu ni hubatta
- Maloota kunuunsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa akkasumas barbaachisummaa Paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsita.
- Sochii kunuunsaa naannoo kee keessatti taasifamu irratti hirmaachuuf fedhii qabdu hojiin ni agarsiifta.

3.1.

BIQILTOOTA UUMAMAA FI BINEENSOTA BOSONAA NAANNOO BAHAFRIKAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa barattee erga xumurtee booda:

- Faca'iinsa biqiltoota uumamaa wajjin walbira qabdee haala jireenya bineensota bosonaa ni ibsita.
- Akkaata bineensonni bosonaa naannoo jireenya isaanii keessa itti jiraatan ni qalbeeffatta.

Naannoon Baha Afrikaa teessuma lafaa adda addaa akka qabu boqonnaa lammaffaa keessatti baratteerta. Garaa garummaan teessuma lafaa facaatii qilleensa baramaa irratti dhiibbaa uuma. Garaagarummaa qilleensa baramaa haala teessuma lafaatiin uumamu kana naannoo keenya keessatti gammoojjii, badda daree fi baddaa jennee bakka sadii gurguddaatti addaan qoonnee ilaaluu ni dandeenya. Hammi roobaa fi tempireecharaa naannoo lafa baddaa, badda daree fi gammoojjii wal fakkaataa miti. Facaatii hamma roobaa fi tempireecharaa bu'uura godachuun naannoo Baha Afrikaa keessatti facaatiin biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa bakkaa bakkatti garaagarummaa qaba.

Gosoonni biqiltoota uumamaa naannoo baha Afrikaa bakka gorguddo sadiiti qoodamu. Isaanis-bosona, margaa fi micireedha.

- (a) **Bosona:** Naannoon Baha Afrikaa bosona rukkataa kan akka bosona roobaa naannoo mudhii lafaa hin qabu. Lafa Pilaatoo rooba fooyya'aa qabu kan akka naannoo hara Viiktooriyaa, lafa olka'aa jiddu galeessa Itoophiyaa fi lafa Pilaatoo kibba Sudaan bosona rukkina hin qabnee fi baala harcaafatoo ta'an qabu.
- (b) **Lafa margaa (Savana):** Naannoo Baha Afrikaa keessatti lafa baldhaa uwwisee argama. Lafti margaa mukaan walmakaa, lafa marga dhugaa fi miciree jedhamuun beekama. Lafti margaa mukaan walmakaa daangaa lafa bosonaa hangi roobaa argatu fooya'aa ta'etti marga. Taanzaaniyaa keessatti lafti diriiraan Sarangeetii, naannoon kibba Ugandaa, lafti jiddugaleessa Itoophiyaa fi lafti biyyee suphee biyya Sudaan gosa lafa margaa kanaatiin uwwifamanii argamu. Gosa marga kanaa keessatti mukkeen wal irraa faffagaatanii margu. Margi isaas dhedheeraadha.

Lafti marga dhugaa marga muka baay'ee of keessaa hin qabneedha. Bineensonni marga dheedan lafa marga kana keessatti argamu. Garuu, naannoo lafti bishaan qabu jirutti mukkeen ni margu. Keessattuu, qarqara laga waggaa guutuu bishaan qabu hordofuun mukkeen gurguddoon ni margu. Gosti margaa inni sadaffaan lafa miciree qoraatta'oo ta'aniin uwwiffamee argamuudha. Naannoo kana keessatti hammi roobaa waggaan dhufu baay'ee gadi aankanaa kan 100mm hin caaleedha. Karaa biraatiin immoo hammi hoo'aa waggaan argatu olaanaadha. Fakkeenyaaf, jiddugaleessi hamma hoo'aa ji'a Adoolessaa naannoo kana keessatti 35°C ol ta'a. Biqiltuun gosa kanaa naannoo kaaba Sudaan, qarqara Galaana Diimaa fi Galoo Galaana Eedan uwwisee argama.

Gosnii fi baay'inni bineensota naannoo Baha Afrikaa keessa jiraatanii haala facaatii biqiltoota uumamaa irratti hundaa'a. Naannoo bosonaa keessa bineensota haala salphaan muka irraa gara mukaatti utaaluu fi keessa deemuu danda'anitu jiraata. Bineensonni bosonaa qaamaan baay'ee gurguddoo ta'an naannoo lafa margaa keessa jiraatu. Fakkeenyota lafa bosonaa, lafa margaa fi miciree akka walduraa duuba isaaniitti Ugaandaa, Keeniyaa fi Itoophiyaa keessaa fudhachuun facaatiin biqiltootaa fi bineensota naannoo Baha Afrikaa hubachuu yaali.

Bosona Ugaandaa: Akka qo'annaan Laangal-Birowun (1964) agarsiisutti Ugaandaa keessatti biqiloonni uumamaa marga, mukkeenii fi bosonaa jedhamanii bakka sadiitti qoodamu. Garaagarummaan kun olka'iinsa lafaa, tempirecharaa fi hamma roobaa irratti hundaa'ee kan uumameedha. Lafti margaa Ugaandaa keessatti argamu lafa margaa darbee darbee mukkeen of keessaa qabuudha. Bosonni gosa lammaffaa Ugaandaa keessatti argamu bosona mukkeen dheerina jiddugaleessaa haphinaan keessatti marganiidha. Bosonni kun biqiltoota margaa yabbina hin qabneen walitti makamee marga.

Ugaandaa keessatti bosonni godina hoo'aa naannoo roobaa (tropical high forest) ni argama. Mukkeen bosona kana keessatti margan dheerina hanga 50m ta'u qabu. Dheerina gosoota mukkeen keessatti marganii irratti hundaa'ee baqqaanotatti qoodama. Qabeenyi bosonaa Ugaandaan qabdu bosona kana irratti hundaa'a.

Gosoota bosonaa kanneen keessa bineensota gosoota adda addaatu jiraata. Bineensonni akka jaldeessaa, qamalee, weennii bosona rukkataa keessa jiraatu. Naannoo lafa margaa keessa bineensonni jiraatan bineensota gurguddoo akka arbaa, gafarsa, hardiidoo, warsessaa, sattaawaa fa'aatu keessa jiraata. Ugaandaa keessatti bineensonni bosonaa kunniin akka hin mancaanee fi madda turiizimii ta'uu akka danda'an paarkonnii fi bakkeewwan eegumsa bineensota bosonaa garaa garaa hundeeffamaniiru.

Ugaandaa keessatti bosonni qoraaniif, lafa qotiisaa baasuu fi ijaarsaaf baay'inaan cirama. Ugaandaa keessatti bosonni waggaa waggaan saffisa 2%tiin gad bu'aa deema. Ugaandaa keessatti bosonni akka saffisaan manca'ee badu kan taasisu bosona ciranii lafa qotiisaa baasuudha. Kun immoo dingdee Ugaandaa waggaatti bu'aa bosonaa irraa galii 6% ta'u argatu miidha. Kana malees, bosona mancaasuun bineensola bosonaa bakka jireenyaa fi nyaata isaanii dhabanii akka baqatanii fi dhuman taasisa.

Bineensonni baqatanii baduunii fi dhumuun faayidaa fi galii biyyi tokko qabeenya bineensota bosonaa irraa argattu dhabsiisa. Fakkeenyaaf, galii turiizimii irraa argamu.

Keeniyaa: Biqiltoota gosa hedduutu Keeniyaa keessatti argama. Qarqara Garba Guddaa Hindiitti bosona mukkeen gurguddoo of keessaa qabutu jira. Lafti baldhaan jiddugala Keeniyaa margaan uwwifamee argama. Gaarreen dhedheeroon akka gaara Keeniyaa biqiltoota naannoo lafa baddaa diilallaa'aa uffatanii argamu. Haala kana irraa wanti hubattu Keeniyaa keessattis olka'iinsa lafaa jijjiiramaa deemuun gosoonni biqiltootaa argamanii garaa gara ta'uu isaati.

Keeniyaa keessatti bineensota bosonaa gosa adda addaatu gosa biqiltootaa marganii fi haala qilleensa baramaa irratti hundaa'ee argama. Keessattuu, lafti margaa Keeniyaa bineensota gurguddoo gosa adda addaa qabaachuun Afrikaa keessatti beekamaadha. Bineensota kanneen daawwachuuf turiistoonni waggaa waggaa gara Keeniyatti seenan lakkoofsi isaanii baay'ee olaanaandha. Kunis galii biyya Keeniyaa guddisuu keessatti bakka olaanaa gaba.

Biyyi Keeniyaa wantoota qabeenya bineensota bosonaa irratti dhiibbaa uuman to'achuuf paarkotaa fi bakkeewwan eegumsa bineensotaa (Game Reserves) baay'ee hundeesiteerti. Kanniin keessaa tokko Geem Paarkii Maasaayi Maaraati.

Geem Paarkii Maasaayi Maaraa: Gara kibba-dhiha Keeniyaa Taanzaaniyaa wajjin wal daangessu irratti argama. Paarkiin kun lafa baldhina 1,510 km² ta'e irratti kan hundeeffameedha. Paarkiin kun karaa kibba dhihaatiin Paarkii Sarangeetii biyya Taanzaaniyaa keessatti argamu wajjin wal daangessa. Paarkonni Maasaayi Maaraa fi Sarangeetii walitti fufanii argamuun bineensota margaa fi bishaan barbaaduuf waqtiin socho'an akka Paarkii keessaa hin baane gochuuf gargaareera. Akka qo'annaan muldhisutti paarkoota kanneen keessa bineensonni gara miliyoona lamaatti tilmaamaman margaa fi bishaan argachuuf waqtii eeganii kan socho'an ta'uun isaanii hubatameera. Kana keessaa kan gara 200,000tti tilmaamamu harree corree (zebra) dha. Bineensonni kunniin ji'oota Adoolessaa fi Hagayya keessa haala ajaa'ibsiisaa ta'een wal hordofanii lafa Maasaayi Maaraa baldhaa fi dhukkeen guutame keessa gara kallatti kaabaatti godaanu. Ji'a onkoloolessaa keessa immoo akka gosa gosa isaaniitti wal harcaasaa gara kallattii kibbaatti socho'uun Paarkii Sarangeetiitti dhufu.

Fakkii 3.1. Sochii haree corree waqtiin muldhatu

Paarkii Maasaay Maaraa keessa bineensota gurguddoo nyaata isaanii foonii fi biqiltoota irratti hundeesan hedduu jiru. Fakkeenyaaf bineensota foon nyaatan keessaa leenci baay'inaan argama. Kanneen akka amaaqexaa, qeerransaa fi waraabessaas ni jiru. Bineensonni marga dheeduu fi

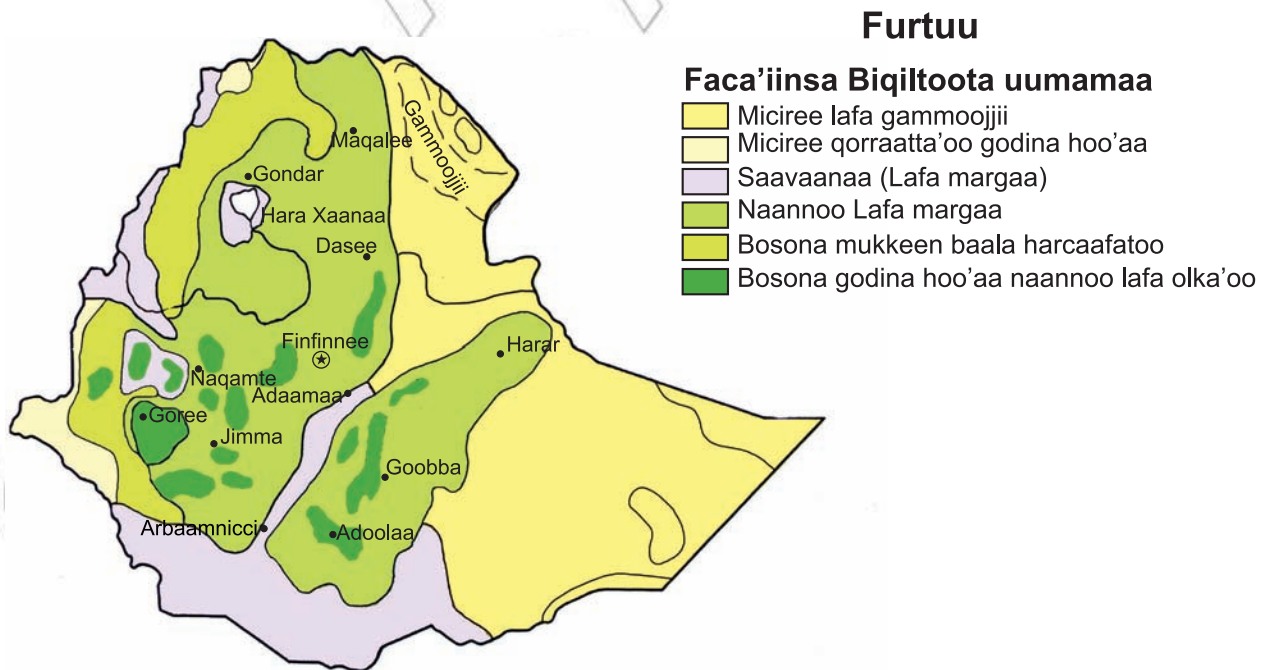
biqiltuwwan gosa adda addaa nyaachuun parkii kana keessa jiraatan baay'eedha. Fakkeenyaaf: Arba, sattawwaa, roobii, re'ee diidaa fi qorkee fa'a of keessaa qaba.

Paarkiin Maasaayi Maaraa parkoota Keeniyaa keessatti argaman hunda caalaa waggaan turiistoota baay'een daawwatama. Haa ta'u malee, sagaleen konkolaataa turiistoonni ittiin deeman bineensota tokko tokko dammaqsee/wareersee/akka baqatan taasisaa jira. Gommaan konkolaataas lafa quncisee biqiltoota nyaata bineensotaa mancaasaa jira. Karaa biraatiin ummanni Maasaayi naannoo parkichaa jiraatu horii isaa gara parkichaatti bobbaasuuf walitti bu'iinsa uuma. Mootummaan Keeniyaa haallan biqiltoota uumamaa dawoo bineensota bosonaa ta'an itti qabamuu danda'an ilaalchisee qajeelfamoota baasuu keessatti rakkoowwan parkota wajjin walqabatani ka'aniif furtee kan kennu ta'uu isaa qorannich ni agarsiisa.

Itoophiyaa: Biyyoota Baha Afrikaa teessuma lafaa garaa garaa qaban keessaa Itoophiyaan ishii tokkoodha. Teessuma lafa kana irratti hundaa'ee Itoophiyaan gosoota qilleensa baramaa baddaa, badda daree fi gammoojjii akka qabdu armaan olitti ibsameera. Mata duree kana jalatti akka fakkeenya lafa gammoojjiitti qo'annaan biqiltootaa fi bineensota lafa gammoojjii Itoophiyaa irratti xiyyeeffate dhiyaateera.

Itoophiyaa keessatti biqiltoonni gammoojjii naannoo olka'iinsi lafaa gadaanaa ta'e keessatti argamu. Naannoon kun lafa dakee kibba bahaa, lafa sulula qiinxamaa guddaa keessatti argamuu fi naannoo kaaba dhihaa dangaa biyya Sudaan irratti argamuudha. Naannoon lafa gammoojjii Itoophiyaa kun hoo'a (tempireechara) guddaa jiddu-galeessi isaa waggaan 25°C ol ta'e qaba. Hammi roobaa jiddu-galeessaan waggatti argatus 100-550 mm hin caalu. Haala kana irraa naannoon lafa gammoojjii Itoophiyaa hoo'a olaanaa ta'ee fi rooba xiqqaa kan qabu ta'uu isaa ni hubatta.

Naannoo lafa gammoojjii Itoophiyaa keessatti biqiltoonni margan kanneen hoo'a cimaa fi rooba gadaanaa ta'e kana keessatti jireenya isaanii itti fufuu danda'aniidha. Baay'een isaanii biqiltoota qoraatta'oo bifa micireetiin muldhataniidha. Miciree kana keessatti biqiltoonni gosa laaftoo baay'inaan muldhatu. Bakkeewwan micireen haphina qabutti marga jabaataa ta'etu argama. Sulula bishaan lagaa keessa yaa'u hordofuun kanneen akka laggeen Daawaa, Gannaalee, Wayibii fi Waabii Shabalee irratti mukkeen gurgrddoon ni argamu.

Fakkii 3.2. Faca'iinsa biqiltootaa uumamaa Itoophiyaa

Naannoo lafa gammoojjii Itoophiyaa kana keessatti bineensota bosonaa gosa hedduutu argama. Bineensota marga dheeduu fi baala cirachuun jiraatan keessaa sattawwaa, Gafarsa, harree diidaa, harree corree, saalaa, re'ee diidaa fi arba fa'aatu argama. Bineensota foon nyaatoo ta'an keessaa leencii fi amaaqexni ni argamu. Bineensonni foon nyaatan isaan biqiltoota nyaatan irratti bu'uuranii jiraatan nyaachuun jiraatu. Bineensonni biqiltoota irratti bu'uuranii jiraatan bara caamni dheeratee waan nyaatanii fi bishaan dhugan dhaban gara biyyoota ollaa akka Keeniyaa fa'aatti baqatu. Karaa biraas naannoon gammoojjii Itoophiyaa kun naannoo horsiifattoonni baay'inaan keessa jiraataniidha. Naannicha keessatti beeyiladoonni namni horsiisu baay'achaa deemuun bineensota marga dheedan wajjin marga wal jalaa fixuu fida.

GILGAALA 3.1A

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Wantoota facaatii biqiltootaa fi bineensotaa irratti dhiibbaa uuman tarreessi
2. Hariiroo biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa jidduu jiru barreessi

3. Garaagarummaa biqiltoota bosona Ugaandaa, lafa margaa Maasaayi Maaraa fi lafa gammoojjii Itoophiyaa jidduu jiru barreessi.

Haallan Baha Afrikaa Keessatti Faca'iinsa Biqiltoota Uumamaa fi Bineensota Bosonaa Murteessan

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Haallan gurguddoo faca'iinsa biqiltoota uumamaa murteessan addaan baasuun ni ibsita.
- Baay'ina ummataa dabalaa deemuun miidhaan naannoo irra gahu bineensota bosonaas kan miidhu ta'uu isaa ni ibista.
- Faayidaa biqiltoonni umamaa fi bineensonni bosonaa Baha Afrikaa keessatti guddina aadaaf qaban ni ibsita.
- Galiin turiizimii irraa argamu eegumsaa fi kunuunsa bineensota bosonaa fi naannoo jireenya isaaniitiif godhamu kan gargaaru ta'uu ni hubatta.

Wantoota gurguddoo faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa uuman maal fa'a sitti fakkaata? Wantoota faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa irratti dhiibbaa uuman bakka lamatti hiruun qo'achuu dandeessa. Isaanis haallan uumamaa fi sochii namati.

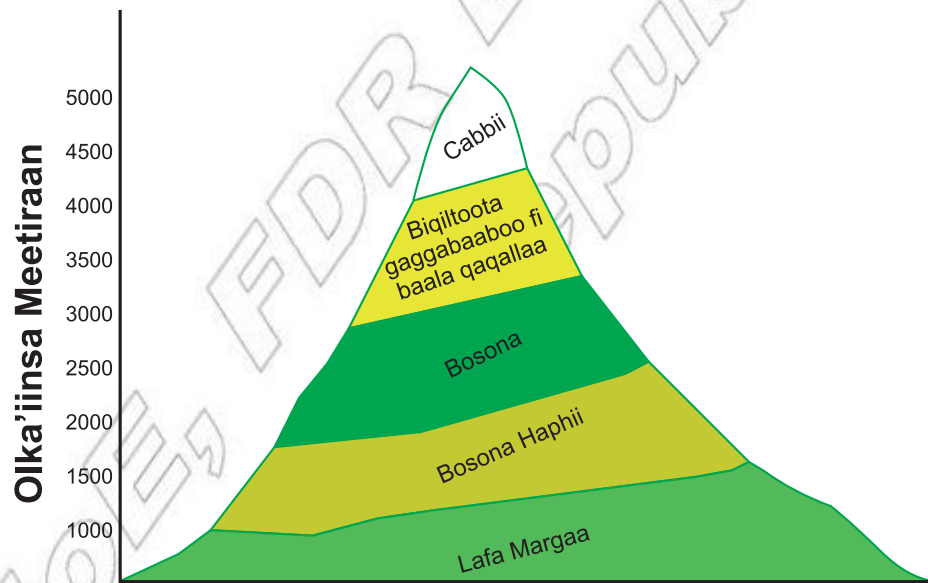
1. Haallan Uumamaa

Haallan uumamaa naannoo Baha Afrikaa keessatti faca'iinsa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa irratti dhiibbaa guddaa uuman qilleensa baramaa, gosa biyyee fi garaagarummaa olka'iinsa lafaa jidduu jiruudha.

- (A) **Qilleensa Baramaa:** Elemeentoota qilleensa baramaa keessaa isaan faca'iinsa biqiltoota uumamaa irratti dhiibbaa guddaa uuman tempireecharaa fi rooba. Tokkoo tokkoon gosa biqiltuu hamma tempireecharaa fi roobaa guddinaa fi jireenya isaatiif mijaa'aa ta'e barbaadu. Haala kanaan

naannoo hoo'ii fi roobni guddaa ta'e keessatti bosona rukkataa biqiltoota gosa adda addaa of keessaa qabutu marga. Baha Afrikaa keessatti bosonni godina hoo'aa naannoo roobaa jiraachuu baatus bosonni Ugaandaa keessatti argamu kanaaf fakkeenya gaarii ta'a. Naannoo gaarreen gurguddaa irratti hoo'i akka malee gad bu'a. Naannoo gammoojjii keessatti immoo hammi roobaa argamu baay'ee gadaanaadha. Gad bu'uun hamma hoo'aas ta'ee dhabamuun roobaa guddina biqiltootaa irratti dhiibbaa guddaa qaba. Kanaafuu, gubbaa gaarreen gurguddoo fi lafa dakee naannoo Baha Afrikaa keessatti biqiltoonni margan miciree haala hoo'aa fi roobaa naannoo itti argamanii wajjin wal baruu danda'aniidha.

- (B) **Gosa biyyee:** Biqiltoonni lafa qabatani marguuf, nyaata guddina isaaniitiif ta'u argachuuf biyyee barbaadu. Biqiltoonni biyyeen irratti margu mijaa'aa ta'eef rakkoowwan akka gogiinsaa fi diilallaa'inaa dandamachuu danda'a. Haala kanaan naannoo Baha Afrikaa keessatti gosti biyyee argamu gosoota biqiltootaa bakkeewwan adda addaatti margan irratti dhiibbaa qaba.
- (C) **Olka'iinsa lafaa:** Naannoo Baha Afrikaa keessatti olka'iinsa lafaa dabalaa deemuun gosoonni biqiltoota uumamaan margan garaagar ta'uun isaanii ifatti muldhata. Kunis gosa, rukkinaa fi guddina biqiltoota marganiitiin addaan baha. Garri fuulli gaaraa itti garagalee jirus gosoota biqiltoota marganii irratti dhiibbaa qaba. Fuulli gaaraa gara kallattii hoo'i dhufuutti garagalee jiru guddina biqiltoota garaagaratiif mijaa'aadha. Gosa biqiltootaa olka'iinsa lafaatiin muldhatu fakkii gaara Kiiliimaanjaaroo ilaalchisee armaan gaditti dhiyaate irraa ilaali.

Fakkii 3.3. Gosa biqiltoota olka'iinsa lafaatiin muldhatu

Haallan uumamaa faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa uuman faca'iinsa bineensota bosonaa irrattis dhiibbaa ni uumu. Keessattuu, jijjiirama qilleensa baramaa yeroo yeroon muldhachaa jiruun jireenya bineensota bosonaa irratti rakkoon adda addaa muldhachaa jira. Fakkeenyaaf, Paarkii Maasaayi Maaraa keessatti waqtii caamaa roobni dhabamee margi gogu bineensonni kallattii jiidhinsi argamutti socho'u.

Bineensota bosonaa keessaa Arbi nyaata baay'ee barbaada. Wayita caamni bakka tokkotti muldhates saffisaan socho'ee fagaatee deemuun nyaata isaa barbaada. Nyaata isaa barbaaduuf arbi waggaa 5,000km hanga 10,000km deemu danda'a. Paarkota Sarangeetii fi Maasaayi Maaraa keessatti sochiin kun baldhinaan muldhata.

2. Gocha namaa

Naannoo Baha Afrikaa keessattis ta'ee addunyaa irratti baay'inni ummataa saffisa guddaan dabalaa jira. Namoonni haaraan yeroo yeroon hawaasa jirutti dabalaman wantoota ittiin jiraatan dabalataan barbaadu. Fakkeenyaaf, nyaata, mana jireenyaa fi uffata argachuu qabu. Fedhiwwan isaa kanneen guuttachuuf manni jireenyaa, midhaan nyaataa fi huccuun uffatamu lakkoofsa namaa yeroo yeroon dabalamu wajjin dabalaa deemuu qaba. Mana ijaaruuf lafti mana itti ijaaranii fi mukti ittiin ijaaran dabalataan barbaachisu. Fedhii nyaataa dabalataan barbaachisuuf lafti dabalataan qotamee oomisha dabalataa argamsiisuu qaba. Fedhii namoota haaraa guyyaa guyyaan hawaasa jirutti dabalaman kanneen guutuuf addunyaa irraa yeroodhaa gara yerootti qabeenyi biqiltoota uumamaa saffisa guddaan manca'aa jira. Akka qo'annaan Dhaabbata Nyaataa fi Qonna Addunyaa (FAO) baroota 1990 moota keessa bosonni addunyaa irratti argamu saffisa 2% manca'aa turuu isaa agarsiisa.

Saffisni mancaatii bosonaa kun irra caalaatti kan muldhatan biyyoota guddina dinagdeetiin sadarkaa gadaanaa irratti argaman keessatti. Naannoon Baha Afrikaa biyyoota guddina dinagdeetiin sadarkaa gadaanaa irratti argaman keessatti ramadama. Haalli hawaasni horii itti horsiisuu fi qotiisa itti gaggeessu mala aadaa irratti hundaa'a. Qotiisni mala aadaatiin gaggeeffamu lafa qotamaa jiru irratti oomisha dabaluuuf kan tattaafatu miti. Oomisha dabaluuuf lafa haaraa argachuu irratti xiyyeeffata. Adeemsi kun bosonni dur naannoo Baha Afrikaa uwwisee ture akka manca'u taasiseera.

Qabeenya bosonaa mancaasuun gara lafa qotiisaatti yookiin lafa dheedichaatti jijjiiruun bineensonni bosonaa bakka jireenyaa fi nyaata dhabanii akka dhuman yookiin baqatanii badan taasisa. Fakkeenyaaf, bineensi Gorillaa jedhamu yeroo ammaa lakkoofsi isaa baay'ee xiqqaachaa dhufeera.

Sanyiin Goriillaa akka lafa irraa hin banne biyyoota addunyaa itti argamu keessatti eegumsi taasifamaafii jira. Naannoowwan addunyaa bineensi kun itti argamu keessaa tokko bosona lafa olka'oo Ugaandaa fi Ruwaandaa keessatti argamuudha. Haa ta'u malee, Gorillaa bosona kana keessa jiraatu irra balaan guddaan gahaa jira. Bosonni bineensi kun keessa jiraatu lafa qotiisaa baasuuf saffisaan ciramee manca'aa jira. Kana malees, adamoon seeraan alaa irratti gaggeeffamaa jira.

Aadaa ummata Baha Afrikaa keessatti biqiltoonni fi bineensonni faayidaa olaanaa qabu. Fakkeenyaaf, aadaa ummata Oromoo keessatti biqiltoonni uumamaa faayidaa olaanaa qaba. Aadaa sabaa fi sab lammoota baay'ee biratti waaqeffachuuf biqiltoonni jiidhaa uumamaan marge harkatti qabatu. Kan wal lola araarsuuf, dhimmoota hawaasummaa, dinagdee fi siyaasaa irratti mari'atanii murtee kennuuf mukkeen gaaddisa baldhaa qaban jalatti walgahu. Fakkeenyaaf, ummata Oromoo biratti Odaan bakka olaanaa qaba. Wayita hoo'i cimaan dhufe beeyiladoonni gaaddisa mukaa jala dhaabbachuun/ciisuun hoo'a aduu cimaa irraa dandamatu. Wayita roobaa jala dhaabbachuun rooba cimaa jalaa dahachuuf itti fayyadamu.

Faayidaa biqiltoota uumamaa irraa argatu kana akka itti fufu taasisuuf hawaasni maloota adda addaatti fayyadamu. Bineensonni bosonaas akkuma biqiltoota uumamaa aadaa ummataa keessatti bakka olaanaa qabu. Bineensota akka leencaa, qeerransaa fi warsessaa akka mootii bineensotaatti fudhachuun hawaasni itti sagadu darbee darbee ni muldhata ture. Karaa biraatiin namni bineensota kanneen keessaa tokko ajjeesse akka goota cimaatti fudhatamuun hawaasa keessatti kabaja olaanaa argata ture. Haala kanaan aadaa ummataa keessatti faayidaa olaanaa qabu irraa kan ka'een gogaa yookiin gaafa bineensotaa uffachuun yookiin harkatti qabachuun ummanni Baha Afrikaa baay'een bakkeewwan aadaa isaa muldhisutti baha. Kana irraa kan ka'een biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa wantoota dhalli namaa akka dabaretti qabatu keessaa tokko ta'uu danda'aniiru.

Aadaan hawaasaa biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa wajjin wal qabatee ture akka namoonni haala uumamaa naannoo isaanii mancaasuu irraa of qusatan gumaacha. Garuu, yeroo ammaa kana saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataa wajjin walqabatee kabajni ummanni biqiltoota uumamaa

fi bineensota bosonaaf qabu jijjiiramaa dhufeera. Jijjiiramni kunis mancaatii qabeenya kanaaf sababa guddaa ta'eera.

Biqiltoonni fi bineensonni miidhagina naannooti. Akkaataa jireenyaa fi miidhagina isaanii daawwachuun gammachuu guddaa namaa kenna. Kana irraa kan ka'e namoonni karaa dheeraa deemanii, biyyoota adda addaa irraa ka'uun bakkeewwan biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa baay'inaan itti argaman deemanii daawwatu. Daawattoonni akkanaa turiistoota jedhamuun beekamu. Baha Afrikaa keessatti biyyoonni akka Keeniyaa fi Taanzaaniyaa turiistoota waggaa waggaan biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa daawwachuuf gara biyyoota isaaniitti dhufan irraa galii olaanaa argatu. Galii kanatti fayyadamanii paarkota bineensonni keessatti wal horanii fi bakkeewwan namoonni seeraan ala seenanii bineensota ajjeessuu hin dandeenye hedduu hundeessaniiru.

GILGAALA 3.1B

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Haallan uumamaa faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa uuman tarreessi.
2. Baay'ina ummataa saffisaan dabalaa deemu wajjin haala biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa itti dhabamaa dhufan barreessi.

3. Naannoo jiraattu keessatti faayidaa biqiltoonni fi bineensonni aadaa hawaasaa keessatti qaban nama beeku gaafadhuu barreessi.
4. Faayidaa galiin turiizimii irraa argamu eegumsa naannoof itti fayyadu ibsi.

3.2.

SABABA SOCHII NAMOOTATIIN JEEQUMSA NAANNOO KEENYA IRRA GAHU

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Sababban miidhaa dhalli namaa naannoo uumamaa irraan gahuuf madaaluun ni ibsita.
- Sababa sochii dhala namaatiin miidhaawwan biqiltoota uumamaa fi bineensota bosonaa irra gahan addaan baasuun ni ibsita.

Jeequmsa Naannoo Sababa Cirama Biqiltoota Uumamaatiin Dhufu

Haala armaan olitti ibsameen naannoo Baha Afrikaa keessa bosonni jiru fedhii namoota baay'inaan yeroo yeroon dabalamaa jiru guutuuf saffisaan ciramaa kan jiru ta'uu isaa hubatteerta. Karaa biraatiin teekinooloojii ammayyaa wajjin wal qabatee karaa konkolaataa fi baaburaa, hidha bishaanii fi warshaalee ijaaruu fi qotiisa ammayyaa babaldhisuuf bosonni saffisa guddaan manca'aa jira.

Rakkoo qabeenya bosona uumamaa mancaasuun qabu tarreessuu dandeessaa? Qabeenya biqiltoota uumamaa ciranii balleesuun jijjiirama qilleensa baramaa, harmee baduu biyyee gabbataa fi madaallii dhabuu naannoo uumamaa fida.

Jijjiirama Qilleensa Baramaa

Naannoo biqiltoonni haala uumamaa isaanii eeganii itti wal horanii fi marsaa jireenya isaanii itti fufan keessatti qilleensi baramaan hin jijjiiramu. Roobni waqtii isaa eegatee dhufa. Hoo'i qilleensaas haala

ture irraa kan jijjiiramu hin ta’u. Biqiltoota ciranii balleessuun garuu haala kana guutumaan guutuutti jijjiira. Fakkeenyaaf, lafti bosona of irraa qabu gaaddisa waan argatuuf jiidhinsa madda roobaa ta’u uuma. Kunis roobni akka yeroo isaa eegee dhufuu fi wal irraa hin cinne taasisa.

Naannoo biqiltuun irraa ciramee dhume keessatti biyyeen qullaatti hafa. Biyyeen qullaatti hafe hoo’as ta’ee jiidhinsa of keessatti qabatee tursiisuu hin danda’u. Aduun wayita bahu humna hoo’aa cimaa ittisa tokko malee gara biyyeetti dhufuun biyyeen hoo’a guddaa akka argattu taasisa. Hoo’i guddaan kallattiin gara biyyeetti dhufu kun jiidhinsi biyyee keessa jiru akka saffisaan hurkaan bahee biyyeen gogu taasisa. Hurki bahu kun kan duumessaa’ee gara roobaatti jijjiiramuu miti. Qilleensuma naannawa lafaa keessatti bittinnaa’ee hafa.

Walumaagalatti, naannoo biqiltuun irraa ciramee dhume keessatti wanti hoo’a gara biyyeetti dhufu ittisu hin jiru. Kanaafuu, guyyaa guyyaa hoo’i baay’ee olkaa’aa ta’a. Halkan immoo hoo’aa lafa irraa ka’u wanti ittisu hin jiru. Kanaafuu, diilallaa’inni haala malee cima. Jijjiiramni haala hoo’aa guddaa halkanii fi guyyaa jidduutti muldhatu kun amala haala qilleensaa naannoo gammoojjii godina hoo’aatti argamuuti. Naannoon lafa dakee Baha Afrikaa amala gammoojjii hoo’aa kana qabatee argama.

Baha Afrikaa keessatti amalli gammoojjii hoo’aa naannoo lafa dakee qofaatti kan daangeffamee hafe miti. Gara naannoo lafa baddaattis saffisa guddaan babaldhachaa jira. Biyyeen naannoo biqiltuun irraa ciramee qullaatti hafe keessatti argamu waqtii roobaa lolaadhaan, waqtii caamaa bubbeen haramee bada. Biyyeen bifa kanaan gabbina isaa dhabe midhaan hin baasu. Marga horiin dheedus sirriitti baasuu hin danda’u.

Rakkoolee Sababa Jijjiirama Qilleensa Baramaatiin Dhufan

Jijjiiramni qilleensa baramaa naannoo Baha Afrikaa keessatti yeroo ammaa baldhinaan muldhachaa jiru haphachaa fi dhabamaa deemuu hamma roobaa fi dabalaa dhufuu tempireecharaati. Kun immoo babaldhina hongeeff bu’uura guddaadha. Hongeen maali? Hongeen yeroon roobaa waqtii itti eegamu bira darbee dheerachuun jiidhinsi dhabamee hammi hoo’aa dabaluu isaati. Hongeen dheerannaan bishaan lagaa addaan cita. Margi ni goga. Beeyiladoonni namni horsiisuu fi bineensonni bosonaa margaan jiraatan bishaan dhuganii fi marga dheedan dhabanii dhumu. Dhumaatii beeyiladootaa kana hordofee namnis waan nyaatuu fi bishaan dhugu dhabe naannoo jireenyaa isaa gadhiisee baqata. Kun ta’ee naannoo Baha Afrikaa keessatti baldhinaan muldhachaa jiruudha. Akka gabaasni bara 1980 mootummoota Addunyaa Walta’anii muldhisutti caamni biyyoota Baha Afrikaa torba keessatti namoota miliyoona 60 ta’an miidheera.

Caama yeroo sana mudhate biratti rakkoon biraa tasgabbaa’ina dhabuu ummataa akka ta’e gabaasich dabalee muldhisa. Fakkeenyaaf, lola Itoophiyaa fi Somaaliyaa jidduutti gaggeeffamaa tureen ummanni Itoophiyaa lafa dakee bahaa keessa jiraatu irra rakkoon gaheera. Akkasumas, kaaba Ugaandaa keessatti sababa caamaa fi waraana finciltoonni gaggeessaniin guyyaa guyyaan namoonni 400 hanga 500tti tilmaamaman akka dhuman gabaasich ni muldhisa.

3.3. MALOOTA KUNUUNSA BISHAANII FI BIYYEE

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda

- Maloota kunuunsa biyyee ni ibsita.
- Akkaataa bishaan itti kunuunfamuu ni ibsita.
- Haala bishaan ittiin qulqulleessan ni ibsita.

Kunuunsi biyyee fi bishaanii haala itti walqabachuu danda’an ibsuu dandeessaa?

Kunuunsa Biyyee

Biyyeen caccabaa wantoota lubbu maleeyyii (dhagaa adda addaa) fi bosbosa wantoota lubbu qabeeyyii (biqiltootaa fi bineeldota) irraa uumama. Biyyeen haala kanaan jijjiirama baroota baay'ee keessatti uumame qilleensaa fi jiidhinsa biqiltoota guddisuuf barbaachisu hammatee fuula lafaa uwwisee argama.

Biyyeen haala ijaarama isaatiin (structure), hammaan, bifaa fi dandeettii bishaan qabachuu fi qabachuu dhabuutiin garaa garummaa qaba. Amaloonni biyyee tarreeffamanii kunniin oomishtummaa isaanii irratti garaagarummaa qaba. Biyyeen gabbataadha yoo jedhamu wanta guddina biqiltuu irra dhaabamu tokkoof barbaachisu qabatee argamuudha. Albuunni biqiltuun tokko guddina isaatiif biyyee keessaa barbaadu akka gosa biqiltuutti garaagarummaa qaba. Kana jechuun biqiltuun gosa tokkoo albuuda naayitireetii biyyee keessaa barbaada yoo ta'e inni biraa immoo albuuda foosfarasii guddina isaatiif barbaada jechuudha.

Biyyeen biqiltoota gosa hundaa, mukkeen gurguddoo irraa kaasee hanga biqiltuu qaamaan baay'ee xiqqaa ta'eetti magarsuuf fayyada. Biqiltoonni haala kanaan biyyeen magarsu hundi dhala namaaf faayidaa garaa garaa kennu. Madda nyaata namaa fi bineeldota biqiltoota nyaachuun jiraataniiti. Kana malees, namni mukkeen faayidaalee adda addaatiif itti fayyadamu biqiltoota kanneen irraa argata. Biqiltoonni uumamaa akkaataa jireenya isaanii itti fufsiisuu danda'aniin walmakanii madaallii uumamaa eeganii margu.

Lakkoofsi ummataa yeroo yeroon baay'achaa dhufuun biqiltoota nyaata isaaf oolan babaldhisuun isaan kaan ciranii balleessuu fide. Kun immoo jeequmsa madaallii uumamaa fiduun biyyeen qullaatti hafee akka bishaan yaa'uu fi bubbeen haramu taasisaa dhufe. Haalli kun deebi'ee dhala namaa irratti rakkina biyyee gabbataa biqiltoota nyaataaf itti fayyadamu magarsu dhabuu fide. Rakkoo kana furuuf kunuunsi biyyee baay'ee barbaachisaa ta'ee argameera. Biyyee kunuunsuuf maloota armaan gaditti tarreeffaman kanneenitti fayyadamuu barabaachisa.

- (A) **Dalga qotuu:** Kontuuriin sararaa lafa olka'iinsa walqixa ta'e hordofee deemuudha. Dhuldula (slope) lafa gaaraa irraa namni qotiisa qotu sararaa kontuurii kana hordofee gaaratti marsuun qotuun bishaan saffisa guddaan gad yaa'u qabame akka bo'oo dalga qotame keessa ciisu taasisa. Bishaan haala kanaan ciisu lafa keessatti gad xuuxamuun jiidhinsa biyyee eega. Gara lafa jalaattis gadlixuun kuufama bishaan madda burqaa ta'uu gabbisa.
- (B) **Biqiltuu maaraan (tarreenf) wal keessa dhaabuu:** Kun biqiltuu lafatti gad dhiyaatanii biyyee uwwisanii fi biqiltoota biyyee uwwisuu hin dandeenye maaraa tokko tokko qabsiisanii dabaree dabareen dhaabuudha.
- (C) **Daagaa Ijaaruu:** Daagaan humna bishaan dhuldhula gaaraa irra gad yaa'u akka humna guddaa horatee biyyee fudhatee hin deemne sararaa kontuurii hordofuun kaabii ijaaruudha. Biyya keenya keessatti calqaba irratti daagaa ijaaruun kan beekame ummata Koonsoo qofa ture. Yeroo ammaa naannoolee biyyattii garaa garaa keessatti hojii irra oolee jira. Keessattuu, ummanni Harargee ofii itti fayyadamuu bira darbee godinaalee Oromiyaa isaan birootiif madda muuxannoo ta'eera.
- (D) **Qotaa (Lafa lolaan nyaatame) cufuu (gully):** Bakkeewwan tokko tokkotti galaanni bishaanii yaa'u lafa haala malee gad nyaachuun qaala guddaa uuma. Qaalaa kana ummanni naannootti argamu dhagaa, mukaa fi wantoota biroo naannootti argamanitti fayyadamee dafee cufee kutuu baannaan gad fagaachaa, dalga baldhachaa fi lafa karaa bishaan dhufu fudhachaa deema. Ofii baldhachaa fi dheerachaa demuu qofa osoo hin taane karaa namoonni walitti dhufuu danda'an addaan kuta. Mana keessa jiraatanii fi qabeenyota biroos fudhachuu danda'a.

- (E) **Midhaan marsaan facaasuu:** Bara baraan maasaa/fichaa/tokko irra marsaan midhaan gosa adda addaa facaasuudha. Fakkeenyaaf, lafa midhaan akka qamadii, garbuu yookiin xaafii irraa galchan bara itti aamu midhaan akka baaqelaa, atara yookiin shumbiraa fa'aa facaasuudha. Sababni isaa hiddi gosoota midhaan biilaa fi dheedhii armaan olitti tarreeffamanii waan wal hin fakkaanneef albuunni inni tokko itti fayyadamu inni biraa biyyee keessatti gabbisa. Kunis biyyeen gabbina isaa eeggatee akka itti fufu taasisa.
- (F) **Humna Bubbee Hirdhisuu:** Bubbeen humna cimaan bubbisu biyyee lafaa haree fudhatee deema. Wantoota xixiqqoo lafa irratti argamanis lafa irra hoofuu fi waliin dhahuun biyyeen akka daakamee haramu sababa ta'a. Humna bubbee kana cabsuuf biqiltoota maaraan dhaabuun kunuunsanii guddisuu barbaachisa.
- (G) **Bosonoomsuu:** Lafa tajaajila qotiisaa, dheedichaa fi ijaarsaaf mijaa'aa hin taane irra biqiltuu dhaabuun akka bosonoomu taasisuudha.
- (H) **Deebisanii bosonoomsuu:** Lafa bosonni duraan irra ture garuu yeroo ammaa qullaatti hafe irra biqiltuu dhaabuun akka deebi'ee bosonoomu taasisuudha.
- (I) **Xaa'oo Uumamaa:** Kosii loonii, balfaa haftee midhaanii fi baala biqiltuu adda addaa irraa argama. Wantoota xaa'oo kana hojjachuuf tarreeffaman kanneen bakka tokkotti kuusuun akka walmakanii gabbina biyyeef ooluu danda'anitti qopheessuu barbaachisa

Kunuunsa Bishaanii

Bakka bishaan hin jirretti namni, bineeldonnii fi biqiltoonni jiraachuu hin danda'an. Kunis bishaan jireenya lubbu qabeeyyi kamiif iyyuu murteessaa ta'uu agarsiisa. Namni bishaan:

- Dhugaatiif, qulqullina dhuunfaa fi naannoo ittiin eeggachuuf,
- Horii ofii obaafachuu fi qotiisa jallisii ittiin gaggeessuuf,
- Bashannanaa fi geejjiba bishaan irraaf,
- Humna ibsaa maddisiisuu fi
- Warshaalee keessatti itti tajaajilama.

Dhalli namaa bishaan haala kanaan jireenya isaa ittiin gaggeessuuf itti fayyadamu kana qulqullina isaa eegaa hin jiru. Dhangala'aawwanii fi gataawwan naannoo mana jireenyaa keessaa bahan akka bishaanitti makaman taasisuun faalaa jira. Bishaan warshaalee keessatti xuriiwwan adda addaa ittiin dhiqanii fi keemikaalli adda addaa itti makame gad dhiisuun akka bishaan lagaa faalamu taasisa. Bishaan garba guddaas Zayita boba'aa dooniiwwan baatanii deeman dhangalaasaniin faalamaa jira.

Faalamni bishaanii bineensota bishaan keessa jiraatan kanneen akka qurxummii fixaa jira. Bishaan qulqullina dhabuu irraa kan ka'e namoonni itti fayyadamuu dadhabanii hanqina bishaaniitiin rakkachaa jiru. Fakkeenya magaalota gurguddoo Itoophiyaa keessatti argaman fudhachuun ni danda'ama. Kanaafuu, dhalli namaa bishaan jireenyaaf itti fayyadamu kana qulqullinaan qabachuu isa barbaachisa. Atis mee naannoo kee lagni magaalaa keessa qaxxaamuru yoo jiraate dhaqiitii bishaan isaa maal akka fakkaatu ilaali.

Bishaan qulqullinaan qabachuuf:

- (A) **Qulqullina naannoo bishaanii eeguu:** Wantoota bishaan xureessan qarqara yookiin bishaan keessatti gatuu dhiisuu. Naannoo madda yookiin burqaa bishaanii qulqulleessuu fi beeyiladoonni akka itti seenanii hin xureessine dallaa itti ijaaruu. Beeyildoota akka bishaan borcanii boressuu hin dandeenyetti haala mijeessuun of eeggannoon obaasuu barbaachisa.

(B) **Bishaan magaalota keessatti** faayidaalee adda addaatiif oolee naannoolee manneen jireenyaatii bahu ujummoon gara maashina qulqulleessutti erguun qulqulleessuudha. Bishaan magaalota keessatti haala kanaan gara warshaatti geeffamee qulqullaa’u faayidaalee hedduu qaba. Isaanis:

- Bishaan xuraa’an manneen jireenyaa keessaa bahee bishaan lagaatti makamuun faalu ni dhaabbata.
- Bishaan maashina keessatti akka qulqullaa’u taasifame deebi’ee hojii irra ooluun hirdhina bishaanii jiru furuuf ni gargaara.
- Seccoon wayita bishaan xuraa’aan qulqullaa’u maashinicha keessaa bahu xaa’oo ta’uun oomisha dabaluuuf ni gargaara.

Fakkii 3.4. Maashinii bishaan xuraa’aa qulqulleessu

GOCHA 3.1

Gocha mirkaneeffannaa

1. Wantoota naannoo keessan keessatti akka biyyeen qullaatti hafee haramuuf saaxilamu taasisan nama beeku gaafachuun galmeeffadhu.
2. Haala naannoo kee keessatti biyyeen itti kunuunfamuu danda’u hiriyyaa kee wajjin erga irratti mari’attee booda barreeffamaan qopheessii dareef gabaasi.
3. Bishaan naannoo mana barnootaa keetti argamu (burqaa yookiin laga) gareen deemuun:
 - (A) Wantoota qulqullina bishaanichaa xureessan ilaalii tokko tokkoon galmeessi.
 - (B) Wantoota galmeessite tokko tokkoon kaasuun haala kamiin akka bishaan hin xuroofne gochuun itti danda’amu irratti mari’achuun gabaasa qopheessii dareef dhiyeessi.

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Barbaachisummaa paarkiiwwan biyyoolessaa ni ibsita.
- Paarkiiwwan Itoophiyaa kaartaa Itoophiyaa irratti ni agarsiifta.
- Paarkiiwwan biyyoolessaa naannoo Baha Afrikaatti argaman addaan ni baafatta.

Paarkiiwwan Itoophiyaa

Argamni bineensota bosona keessa jiraatanii argama biqiltoota uumamaa wajjin kan walqabatu ta'uu isaa armaan olitti hubatteerta. Qabeenya bosonaa mancaasuun bineensonni bosonaas akka manca'an taasisa. Itoophiyaan bineensota bosonaa gosa adda addaa qabdi. Baay'inni gosoota bineeldootaa kun gosa qilleensa baramaa fi biqiltoota uumamaa garaa garaa Itoophiyaan qabdu irratti kan hundaa'eedha. Haa ta'u malee, baay'inni bineensota bosonaa baroota durii Itoophiyaa keessa turanii fi yeroo ammaa jiran wal fakkaataa miti. Yeroo ammaa baay'inni isaanii sanyiidhaanis ta'ee lakkoofsaan saffisaan gad bu'aa jira.

Bineensonni bosonaa madaallii uumamaa fi miidhagina naannoo eeguuf, qo'annaa barnootaa fi guddina dinagdee keessatti faayidaa olaanaa qabu. Dhabamuun bineensota bosonaa faayidaalee tarreeffaman kanneen hunda nama dhabsiisa. Kanaafuu, bineensota lakkoofsi isaanii baay'ee xiqqaatee sanyiin isaanii addaan cituu (baduu) irra gahe saffisaan wal horanii akka baay'atan gochuu barbaachisa. Isaan kaanis bakki jireenya isaanii akka hin jeeqamnee fi admoon seeraan alaa akka irratti hin gaggeeffamne eegumsa isaan barbaachisa.

Itoophiyaa keessatti bakkeewwan bineensonni bosonaa jeequmsa tokko malee haala uumamaatiin keessa jiraatanii itti wal horan baay'een seeraan hundeeffamaniiru. Bakkeewwan haala kanaan bineensonni keessatti wal horan paarkii jedhama. Itoophiyaa keessa paarkota sagaltu jira. Maqaa, baldhinaa fi naannoo paarkonni kunniin keessatti argaman chaartii armaan gadii irraa ilaali.

Gabatee 3.1: Paarkota Itoophiyaa

Maqaa	Naannoo keessatti argamu	Baldhina km ² n	Bineensota keessatti argaman
Hawaas	Affaarii fi Oromiyaa	756	Harree corree, Qeerransaa fi guchii
Sameen	Amaaraa	179	Walia Ibex, Jeedala diimtuu, qeerransa
Paarkii gaarreen Baalee	Oromiyaa	2471	Jeedala diimtuu, Karkarroo, Gadamsa (Niyaalaa)
Oomoo	Naannoo Um/Kibbaa	4068	Gafarsa, Arba,
Maagoo	Naannoo Um/Kibbaa	2162	Gafarsa, Arba, Sattawwaa, leenca
Naccisaar	Naannoo Um/Kibbaa	514	Harree corree, Gafarsa, qeerransa
Gaambeellaa	Gaambeellaa	5061	Arba, Leenca, Qoorkee
Naannoo Harawwan Abjaata-shaallaa	Oromiyaa	887	Simbirroota gosa addaa addaa
Yaangudii Raasaa	Affaar	4731	Karkarroo, Harree corree, Qeerransa

GILGAALA 3.2

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Paarkiiwwan Itoophiyaa keessatti argaman isa lafa baay'ee baldhaa qabu irraa eegaliitii isa gara lafa dhiphaa qabuutti tartiibaan barreessi.
2. Wantoota Paarkoota Itoophiyaa, Keeniyaa, Ugaandaa fi Taanzaaniyaa keessatti wal fakkeessan barreessi.

Cuunfaa

Biqiltoonni uumamaa fi bineensonni bosonaa dhiibbaa namaatiin ala haallan uumamaatiin kaanneen faca'anii argamaniidha. Haallan uumamaa guddinaa fi faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa fidan haala qilleensa baramaa, teessuma lafaa fi gabbina biyyeeti. Naannoo Baha Afrikaa keessatti haalli teessuma lafaa faca'iinsa biqiltootaa irratti dhiibbaa guddaa uuma. Teessuma lafaa jijjiiramaa deemuun haalli gabbina biyyee fi qilleensa baramaa (hammi roobaa fi hoo'aa) jijjiiramaa waan deemaniif faca'iinsi bosonaas haallan kanneen irratti hundaa'ee bakkaa bakkatti garaagarummaa qaba.

Faca'iinsi bineensota bosonaas facaatiidhuma biqiltootaa kana irratti hundaa'a. Naannoo lafa dakee marga qabu keessa bineensota gurguddootu jiraata. Naannoo Badda-daree fi Baddaa bosonni margu keessatti bineensota qaamaan xixiqqoo gosa garaa garaatu baay'inaan argama. Naannoo lafa Baddaa Diilallaa'aa biqiltoonni sababa diilallaa'inaatiin gara micireetti jijjiiramu keessatti bineensonni argaman baay'ee muraasa kan ta'eedha.

Lakkoofsa ummataa dabalaa dhufeen bosonni muka qoraanii fi ijaarsaa argachuuf ciramaa dhufe. Lafa qotiisaa argachuufis sadarkaa olaanaan ciramaa dhufuun saffisaan akka manca'u ta'e. Bineensoonni bosonnas waan nyaatanii fi bakka jireenyaa dhabuun akka manca'an ta'eera. Haala kanaan walqabatee qilleensi baramaan akka jijjiiramu ta'eera. Gammoojjummaan babaldhachaa dhufeera. Kana irraa kan ka'een naannoo Baha Afrikaa keessatti namoonni baay'een beelaaf saaxilamaniiru. Bakka jireenyaa isaanii irraayyis akka buqqa'anii deeman ta'eera.

Dhalli namaa rakkoo biqiltoota uumamaa ciruun ofitti fide kana kan furuu danda'u isuma ta'uu isaa beekuu qaba. Biqiltoota uumamaan yeroo ammaa jiran kunuunsee kan qabuu fi haaraas dhaabee kunuunsee akka guddatan kan taasisu yoo ta'e rakkoo babaldhina gammoojjumaan dhufu kana furuu ni danda'a. Bakka biqiltoonni uumamaa sirnaan kunuunfamarii argamanitti bineensonni bosonaas deebi'anii jiraachuu eegaluun wal horu. Haala kanaan biqiltoota kunuunsanii qabachuun gabbina biyyee eeguu fi haala qilleensaa mijaa'aa uumuuf faayidaa olaanaa qaba.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNA 3

Kutaa I: Himoota armaan gadii “Dhugaa” yookiin “Soba” jechuun deebisi.

1. Biyya Keeniyaa keessatti paarkota argaman hunda keessaa kan waggaatti irra caalaa turiistootaan daawwatamu Paarkii Tsaavooti.
2. Bineensota bosonaa keessaa isaan foon nyaatan waqtii caamaa (yeroo hongeen dheeratu) baay'ee miidhamoo ta'u.
3. Nyaata ofii barbaaduuf arbi waggaatti kiiloometira baay'ee deema.
4. Lafa gaaraatti marsanii sararaa kontuurii hordofanii qotuun faayidaan kunuunsa biyyeef qabu hin jiru.

Kutaa II: Isaan armaan gadii walitti firoomsuun deebii kenni.

A

1. Lafa bosonni irraa manca'e irra biqiltuu dhaabuu
2. Paarkii Sarangeetii
3. Lafa duraan bosona hin qabne irra biqiltuu dhaabuu
4. Paarkii Maasaayi Maaraa

B

- A. Keeniyaa
- B. Deebsanii bosonoomsuu
- C. Taanzaaniyaa
- D. Bosonoomsuu

Kutaa III: Gaaffiwwan armaan gadiif filannoo sirrii ta'e kenni.

1. Gosoota biqiltootaa armaan gaditti tarreeffaman keessaa kan naannoo rooba guddaa argatu keessatti margu:
 - A. Marga
 - B. Miciree
 - C. Bosona
 - D. Hundi deebiidha
2. Biyyoota naannoo Baha Afrikaa keessaa biyyi bosona godina hoo'aa naannoo roobaa qabdu:
 - A. Itoophiyaa
 - B. Ugaandaa
 - C. Taanzaaniyaa
 - D. Jibuutii
3. Biyyoota Baha Afrikaa keessaa biyyi bineensota bosonaa gurguddoo qabaachuun Afrikaa keessatti beekamte:
 - A. Keeniyaa
 - B. Somaaliyaa
 - C. Jibuutii
 - D. Ertiraa
4. Bineensota Paarkota Sarangeetii fi Maasaayi Maaraa keessatti baay'inaan walfaana yaa'an keessaa kan lakkoosa guddaan socho'u:
 - A. Waraabessa
 - B. Arba
 - C. Sattawwaa
 - D. Harree corree

Kutaa IV: Kanniin armaan gadiittiif deebiiwwan gaggabaabaa kenni.

1. Haallan facaatii biqiltoota uumaa fi bineensota bosonaa wal fakkeessan ibsi.
2. Sababoota namoonni bosona ciranii mancaasaniif ibsi.
3. Faayidaa bineensonni bosonaa fi biqiltoonni uumamaa aadaa ummataa keessaatti qaban ibsi.